

Digitální knihovna v době virové – služba dnes studentům, zítra široké veřejnosti¹

Digital library in the era of coronavirus – today a service for university students, tomorrow, service for broad public

Mgr. Zdenko Vozár / Oddělení podpory aplikací NK – NDK, Národní knihovna České republiky (The National Library of the Czech republic), Klementinum 190, 110 00 Praha 1

Resumé:

Článek pojednává o zavedení a provozování systému digitálních knihoven pro univerzitní studenty a výzkumníky v průběhu nouzového stavu v České republice (březen–květen 2020) pro víc než 140 000 unikátních uživatelů. Ukazuje další možnosti rozvoje knihoven a služeb veřejnosti v digitálním věku. Je nutno přehodnotit strategii služeb veřejnosti a více úsilí věnovat rozvoji a provozu digitálních knihoven a repositářů. Jejich přístupnost z internetu a přímo z domovů usnadňuje život a práci nejenom během těžkých krizí, ale i za běžného provozu a umožňuje dlouhodobou podporu kultury.

Klíčová slova: digitální knihovna, veřejný online přístup, služba studentům, Covid jaro 2020, Česká republika, Národní digitální knihovna, Moravská zemská knihovna, Kramerius, migrace, díla nedostupná na trhu

Summary:

This article deals with introduction and operation of a system of emergency digital libraries for students of university and researchers in need during the recent COVID-19 shutdown in the Czech Republic (in March till May 2020) for more than 140 000 unique users. Also, it shows new possibilities for the development of libraries and public services in digital age. We need to strategically reassess how services for public from libraries should be operated and also put much more effort into development and operations of digital libraries and repositories. Their accessibility from everywhere is important trait, and it should sustain culture not only during profound crises, but ordinary times alike.

Keywords: digital repository, Public Online Access, service for students, Covid spring 2020, Czech Republic, National Digital Library, Moravian Library, Kramerius, migration, works out of commerce

Světově rozšířený vir dorazil i do české kotliny. Dne 11. 3. 2020 byla Národní knihovna ČR uzavřena po všechny čtenáře. Vláda České republiky vyhlásila 12. 3. 2020 nouzový stav a od 16. 3. 2020 karanténu na území celé ČR. Tato opatření v souvislosti s uzavřením vysokých škol a přerušením kontaktní výuky mají dopad nejenom na běžný provoz institucí, ale i na činnost, která se dá jako jedna z mála perspektivně provozovat téměř samostatně, a to je příprava kvalifikačních prací a vědeckých článků. Z hlediska dostupnosti potřebné literatury to není až takový problém u zahraniční tvorby, ale lokální produkce a starší dokumenty bývají dostupné již obtížněji. Knihovny v ČR už dlouhodobě pracují na digitalizaci a prezentaci české písemné tvorby. Za poslední dekádu digitalizace pro dlouhodobé uložení a ochranu výrazně pokročila a nashromáždila značné penzum děl (stále víc jich však k digitalizaci zůstává). Knihovny zároveň společným úsilím vyvíjejí český unikátní software Kramerius (nyní se připravuje jeho další, sedmá generace),

1 Jde o rozšířené znění, článek původně psán pro e-zpravodaj NK ČR, číslo 3/2020.

kteří má být moderním uživatelským klientem, jenž umožňuje prezentovat digitalizované obrazy, jejich metadata a případně dále s nimi pracovat. Nicméně doposud bylo velice obtížné prohlížet digitalizovaná díla jinak než přímo v knihovně. Prezentace na volném internetu je silně omezena, a to důvodně – aby se nezasahovalo do autorských práv jejich nositelů.

Národní digitální knihovna pro studenty vysokých škol

V dnešní, specifické situaci, kdy čtenáři knihoven zůstali před jejich děpodobně i za dveřmi svých vlastních domovů, se PhDr. Martinovi generálnímu řediteli NK ČR, podařilo dne 16. 3. 2020 dojednat s kolektivními správci autorských práv, zastoupenými organizacemi DILIA a OOA-S, dohodu o zpřístupnění slovesných děl v digitálním repozitáři Národní knihovny ČR (dále také NK ČR) studentům a vědeckým pracovníkům, respektive veřejným institucím a vědeckým institucím (VVI), vedeným v registru Ministerstva školství ČR – tj. včetně čtenářů NK ČR, Moravské zemské knihovny (MZK), Národní technické knihovny (NTK), či dokonce Městské knihovny v Praze (MKP). Jejich registrovaní a platní uživatelé mají po autentizaci možnost studovat obsah nejenom z Národní digitální knihovny NK ČR, ale dokonce také ze všech digitálních knihoven v celé České republice za dodržení podmínek autentizovaného přístupu a zřízení online služby ze strany knihoven.

NK ČR spustila ihned následující den po podpisu licence, tj. od 17. 3. 2020, první verzi služby Národní digitální knihovny pro studenty vysokých škol², o kterou čtenáři projevíli mimořádný zájem. Provoz již od prvních momentů dosahoval dvacetinásobné kapacity vrcholů standardního provozu a nebývalé intenzity po celý den. V prvních fázích dosahoval až 11 000 čtenářů denně, za celou dobu fungování služby (od 17. 3. do 19. 5., tj. 64 operačních dnů) cca 140 000 unikátních uživatelů. Celkem součet uživatelů dosáhl téměř 450 000, tzn. 7000 uživatelů denně. Převážná většina uživatelů byla z České republiky, malý počet přístupů byl ze Slovenska (z akademické sféry, cca 5 %), pod půl procenta z jiných zemí (USA, Rakousko, Polsko, Švýcarsko - až po Hongkong). Od toho momentu NK ČR pracuje na trvalém posílení dostupnosti služby Národní digitální knihovny (NDK), všech jejích služeb a samotného úložiště digitálního repozitáře tak, aby NDK byla schopna uspokojit všechny organické požadavky mnoha tisíc uživatelů. Zároveň technický tým NK ČR v intenzivní spolupráci s Moravskou zemskou knihovnou (MZK) – dlouhodobým partnerem NK ČR při digitalizaci a vývoji, zahájil přípravy na poskytování služby Národní digitální knihovny pro studenty vysokých škol i z brněnské lokality, aby mohl snáz uspokojovat zájem všech účastníků provozu. Repozitáře Národní digitální knihovny NK ČR a Digitální knihovny MZK se totiž obsahově překrývají – co se týče produkce z projektu Vytvoření Národní digitální knihovny (NDK, 2010–2019). Důležité bylo, že NK ČR již měla vybudovaný model připravený pro zpřístupňování děl v omezeném režimu na dálku. Tento model dosud fungoval v pilotním režimu pro stavbu sítě pro zpřístupnění děl nedostupných na trhu (po krizi se počítá s jeho uvedením do plného provozu, viz níže). Právě rychlá a výrazná kooperace kolegů NK ČR s kolegy z MZK a s programátorem z Vývojového týmu systému Kramerius, spolu s využitím zázemí České akademické federace identit *eduID.cz* a vstřícnosti sdružení CESNET umožnily připravit v rekordním čase novou, kvalitativně vyšší verzi služby a modelu ověřeného zpřístupnění. Od toho momentu může NDK pro studenty VŠ využívat 94 institucí z vysokého školství a VVI. Tato verze je kvalitativně dále, než tomu bylo doposud, a umožňuje nové možnosti vzdálené práce s obsahem

2 <https://kramerius-vs.nkp.cz>

knihoven.³ Pro novou verzi připravilo Referenční centrum NK ČR ve spolupráci s obsahovými správci obou knihoven uživatelský manuál, který zohledňuje dotazy uživatelů digitální knihovny.

Postup a know-how pro zprovoznění této specifické instance byly sepsány a jsou poskytovány administrátorům ostatních knihoven prostřednictvím platformy *github.com* tak, aby mohli také zpřístupnit svůj specifický obsah autentizovaným studentům.⁴ V rámci tohoto procesu zároveň Oddělení podpory aplikací NK ČR momentálně zapojilo 35 dalších vysokoškolských institucí a organizací VVI, které stojí mimo již zmíněnou federaci *edulD*. Jejich studenti, pedagogové a výzkumníci jsou zapojeni prostřednictvím CESNET poskytnutých provizorních organizací. Díky tomu mohou další skutečně oprávnění uživatelé profitovat z nově poskytované služby. Navíc mohou mít přístup nejen do NDK, ale do všech knihoven poskytujících svůj obsah prostřednictvím systému Kramerius.⁵

Prostor pro migraci ze „starého Krameria“ (K3)

V rámci prostoru, který poskytla digitalizace NK ČR, se technický tým pustil také do „ostré“ migrace obsahu z Digitální knihovny Kramerius 3 do Digitální knihovny Kramerius 5, označené logem K3toK5. Jedná se o výsledek původní digitalizace NK ČR, který byl a je průběžně konvertován do prostoru současného repozitáře. Její produkty jsou trvale uloženy v dlouhodobém úložišti a rovněž prezentovány v aktuální verzi digitální knihovny. Pečlivá manuální konverze doplňující všechna chybějící data a metadata probíhá už řadu let (od r. 2011) a je procesně náročná. Byl připraven automatický proces konverze, vycházející z dosavadních manuálních postupů, který umožňuje navázat na produkci ve standardu NDK. Jde o produkt, který však posléze budou odborníci z dlouhodobého úložiště NDK doplňovat. Dokumenty, které prošly touto automatickou migrací, proto zatím mohou vykazovat zastaralý popis a obsahové vady. Cílem strojové konverze nicméně je během stávající krize „přemigrovat“ drtivou většinu (3,3 milionu stran), nyní již složitě dostupných, zato velice cenných historických periodik zejména z 19. a první poloviny 20. století.⁶ A to tak, aby tato periodika byla dostupná čtenářům již nyní, i když v nižší kvalitě, přičemž většina (s výjimkou těch děl, která jsou stále chráněna autorským zákonem) bude dostupná všem bez jakékoliv autentizace.

Díla nedostupná na trhu (DNNT)

Posilování služeb digitální knihovny povede po odeznění krize ještě k jednomu zásadnímu efektu. Dlouho připravovanou službu poskytování děl nedostupných na trhu⁷

- 3 Tímto chci bez konkrétního jmenování poděkovat celému realizačnímu týmu z různých institucí a firem, i všem, kteří se na vzniku díla podíleli a zapojili se do operací jeho provozu.
- 4 Postupně, po NK ČR a MZK, se do provozování vlastních speciálních instancí zapojila také Knihovna Akademie věd ČR, Národní technická knihovna, Městská knihovna v Praze, Severočeská vědecká knihovna v Ústí nad Labem.
- 5 Stačí, aby jejich organizaci konkrétní knihovna povolila v konfiguraci.
- 6 Např. časopis *Blahověst* (1847–1895), sborník *Abhandlungen der Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften* (1804–1885), populární časopis *Kino* (1945–1993) nebo brzy též *Lidové noviny* (1893–1952) a masivní noviny *Bohemia* (1828–1938). Jedná se především o českou a německou literaturu vydávanou na území historických Čech a vzácná díla ze Slovanské knihovny.
- 7 <https://dnnt.nkp.cz>: „Nejdříve díla knižně vydaná (přesněji – vydání monografií) do roku 1989, později vydaná do roku 2007. Z novin a časopisů (periodika) budou zpřístupňována vydání starší 10 let – zprvu tedy vydaná do roku 2009, vždy po roce se bude časová hranice posouvat. Zpřístupňování se nebude týkat všech digitalizovaných děl, nýbrž pouze děl nedostupných na trhu, jak je definuje autorský zákon.“

(DNNT) bude možné po technickém posunu poměrně rychle zavést pro různé knihovny v rámci celé ČR. Pro jejich registrované uživatele pak bude možný online přístup přímo z domova. Dostupnost české literatury bude výrazně snazší pro všechny registrované čtenáře zapojených organizací. Pravděpodobně to také přinese zvýšený zájem čtenářů o výběrovou digitalizaci, rozsah a strukturu obsahu nejenom Národní digitální knihovny (NDK) provozované NK ČR, ale také díla všech digitálních knihoven vznikajících na území České republiky.

Závěrem

Enormní zájem (přes 450 000 uživatelů v NK ČR od 17. 3. do 19. 5. 2020) o digitální repozitář NDK pro studenty a pedagogy vysokých škol v době, kdy fyzické výpůjčky jsou obtížně proveditelné, ukazuje do budoucna, nejenom v době krize, na význam digitálních služeb, rozvoj prezentačních aplikací a udržování licencí pro zprostředkování obsahu. Tyto služby byly dosud budovány ve stínu veřejného zájmu o knihovny. Skutečný zájem v době krize také zdůrazňuje kritickou důležitost nejen výstavby celostátní národní výzkumné infrastruktury, ale i poskytování obsahu knihovny občanům. A to nejenom pokud jde o posilování rozvojových a výzkumných projektů (např. strojového učení), případně přípravy HW zázemí na podobné krize, ale též, a to především, o udržitelnost a škálování aplikačních služeb zaměřených na klasický bohemikální obsah, tak, aby byl dostupný všem zájemcům rychle a bez rozdílů. Už brzy může být dostupný v režimu DNNT např. všem platným čtenářům některé z knihoven ČR (máme nej hustší síť v EU) či komukoliv, kdo prostě projeví zájem a stane se elektronickým čtenářem NK ČR. Čtenářské motivace zájmu o DNNT a následující služby budou různé, jak studium, tak výzkum, poučení i pobavení, ale především by tyto služby měly být vždy a kdekoli na území ČR dostupné.

Před dvěma lety jsem v rámci školení na semináři CASLIN procházel variantní scénáře dopadů možných „černých labutí“⁸ na knihovny v ČR a SR. Jde o události, které jsou extrémně vzácné a těžce předvídatelné. Epidemii viru nikdo z účastníků školení tehdy nepředpokládal, ale právě to je povaha těchto dějinných událostí. Nám nezbyvá, než je racionalizovat a do budoucna přizpůsobit svá očekávání a plány. Myslím si, že Covid-19 je zatím nedocenený milník vývoje knihovnictví – a to nejen českého. Už dopadl a dopadne na strategické plánování poskytování služeb. Doba po koronaviru – vstup do nové dekády – povede doufejme k zásadní změně důrazu na služby knihoven veřejnosti a též k jejich vyvážené transformaci za pomoci Ministerstva kultury. Vedle jádra klasických knihovních úkolů by mělo získat na významu a samozřejmosti také poskytování digitálního obsahu. Důraz na digitalizaci a distanční poskytování bude bezesporu po překonání krize jiný než dosud. Rozhodně to povede též k většímu tlaku veřejnosti na zlepšení kvality a rozšíření dostupnosti digitalizovaného obsahu. Jak v jednotlivých knihovnách, tak prostřednictvím jejich celonárodního agregátora – NDK. Není to ale jediná cesta k digitální budoucnosti knihoven. Ta povede mnoha cestami a bude mít různé scénáře – dle konkrétní velikosti, obsahu fondů, rozpočtu a propojení IT infrastruktur. Jedno by však mělo být společné všem, a to nový rozvoj kultury v České republice, jak v době strasti, tak i radosti.

VOZÁR, Zdenko. Digitální knihovna v době virové – služba dnes studentům, zítra široké veřejnosti. *Knihovna: knihovnická revue*. 2020, **31**(1), 54–57. ISSN 1802-3250.

8 Doporučuji: Taleb, Nassim, *Černá labuť: následky vysoce nepravděpodobných událostí*, Lito-myšl: Paseka, 2011, 478 s. ISBN 978-80-7432-128-3. [orig. vyd 2007].